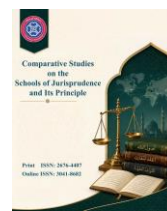

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

Jurisprudential Analysis of the Application of the Option of Lesion (*Khiyār al-Ghabn*) in the Exercise of the Right of Pre-emption (*Shuf'ah*)

Shakiba Amirkhani¹ , Zahra Vatani²

1- Assistant Professor, Department of Imamiyah Jurisprudence and Law, International University of Islamic Denominations, Tehran, Iran..Email: Sh_amirkhani@ut.ac.ir

2- Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran. Email: vatani@ri-khomeini.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	The exercise of the right of pre-emption (<i>shuf'ah</i>) is a unilateral legal act (<i>īqā'</i>) designed to mitigate harm arising from compulsory co-ownership. This mechanism allows a co-owner to acquire a sold share of indivisible real property by paying the price (<i>thaman</i>) the buyer paid to the seller. If the property meets jurisprudential conditions (e.g., being immovable and indivisible), the pre-emptor (<i>shafi'</i>) may claim the sold share and convert it into sole ownership (<i>mulk talq</i>). However, if the pre-emptor later realizes the price was unjustly inflated (<i>ghabn</i>), causing significant loss, a jurisprudential remedy must address this irreparable harm. This study examines whether the option of rescission due to option of lesion (<i>khiyār al-ghabn</i>) can apply to the unilateral act of <i>shuf'ah</i> , despite some jurists' (<i>fuqahā'</i>) rejection of revocability in unilateral acts. Using descriptive-analytical methods, the research evaluates juristic arguments for and against applying rescission options (<i>khiyārāt</i>) to unilateral acts and analyzes doctrinal evidence permitting <i>khiyār al-ghabn</i> in contracts. It explores whether the rationale for <i>khiyār al-ghabn</i> extends to the unilateral act of <i>shuf'ah</i> . Findings suggest that while <i>shuf'ah</i> is classified as a unilateral act, no jurisprudential prohibition prevents its revocation via <i>khiyār al-ghabn</i> if the requisite conditions (e.g., demonstrable inequity in price) are met.
Article history: Received 2 November 2024 Received in revised form 12 March 2025 Accepted 5 May 2025 Available online 11 May 2025	
Keywords: Option (<i>Khiyār</i>), Lesion (<i>Ghabn</i>), Option of Lesion (<i>Khiyār al-Ghabn</i>), Pre-Emption (<i>shuf'ah</i>).	

Cite this article: Amirkhani, S. and Vatani, Z. (2025). The jurisprudential analysis of the option of excessive profit (*Ghabn*) in the exercise of preemption (*Shufa*). *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1),76-93. doi: [10.22034/MFU.2025.142452.1485](https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142452.1485)

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142452.1485>

Introduction

In the discussions pertaining to options (*khiyārāt*), the specificity of each option to a particular contract or its inclusion in the "general rules of contracts" has been briefly addressed. Given the classification of legal acts into contracts (*‘uqūd*) and unilateral acts (*īqā‘āt*), it is evident that the possibility of applying some or all options to some or all unilateral acts should also be considered. This is particularly relevant as some unilateral acts, due to their similarity to exchanges, have become closer to contracts, making the discussion of the potential application of options to them highly logical. For instance, a creditor may condition the release of a debtor's obligation (*ibrā‘ al-dhimmah*) on the performance of a specific act by the debtor, and the conditional party (*mashrūt ‘alayhi*) may refrain from fulfilling the condition. Or, in the case central to this research, a pre-emptor (*shafī‘*) may acquire the share sold by their partner, believing the paid price (*thaman*) to be in line with the property's actual value, unaware that they have paid an exorbitant sum for the acquisition, thus unnecessarily imposing an undue loss upon themselves. In jurisprudential texts, the belief in the general impossibility of applying options to unilateral acts has been more prevalent, to the extent that the need for argumentative discourse on this matter has been less felt. However, even the conventional approach of jurists (*fuqahā‘*) regarding the application of options in contracts has not been to examine the possibility of rescission through various options in every instance of a contract. Instead, they have primarily discussed options in the context of sale contracts (*bay‘*), and while considering some options, such as the option of session (*khiyār al-majlis*), specific to sale, they have declared that other options fall under the general rules of contracts, unless prohibited. Therefore, it appears that addressing the question of this research also depends on first examining the evidence for permitting the option of lesion (*khiyār al-ghabn*) in contracts, its conditions of implementation, and its scope in contracts, in order to then decide on the possibility of its application in the exercise of the right of pre-emption (*haqq al-shuf‘ah*).

Method

This research employs a descriptive and analytical method, utilizing library resources. After elucidating the key concepts, it first explains the scope of the option of lesion in contracts. Subsequently, it expounds on the arguments of opponents and proponents regarding the extension of options to unilateral acts. Following the reinforcement of the theory supporting the possibility of rescinding unilateral acts through options, the application of *khiyār al-ghabn* in the exercise of the right of pre-emption is analyzed and examined.

Results

In elucidating the findings of this research, the following results can be enumerated:

1. Despite efforts by some jurists to provide justifications for negating the possibility or legitimacy of applying the option of lesion in the exercise of the right of pre-emption, one can accept the possibility of its rescission in cases where the pre-emptor (*shafī‘*) is disadvantaged, and consider it permissible.
2. It appears that the confirmatory (*imqdā‘ī*) rather than foundational (*ta’sīsī*) nature of this option necessitates that its application in the exercise of pre-emption rights depends primarily on establishing the rational basis (*binā‘ al-‘uqalā‘*) for the operation of *khiyār al-ghabn* in potentially disadvantageous financial exchanges (*mu‘āwaḍāt māliyah mughābanīyah*). Consequently, it is unnecessary to rely on specific religious evidence to permit the application of *khiyār al-ghabn* in the exercise of pre-emption rights, exempting it from the general prohibition of options in unilateral acts (*īqā‘āt*).

3. It can be explicitly stated that the conditions which, when realized in a sale, allow a party to extricate themselves from the principle of contract bindingness (*aṣl luzūm al-‘aqd*) and consequently from the loss imposed due to unfair pricing (*ghabn*), can also, if realized in the exercise of pre-emption rights, lead to the permissibility of the pre-emptor's exit from the unfair pricing through the application of the option. The pre-emptor cannot be compelled to endure undue harm resulting from unfair pricing. The responses to the opponents' justifications, which are detailed in the article, corroborate this view.

Conclusions

To establish the possibility of applying the option of lesion in the exercise of the right of pre-emption, which was the authors' chosen hypothesis, several steps were taken:

Firstly, the generalizability of *khiyār al-ghabn* in contracts was assessed. It was concluded that in Imāmī jurisprudential discourse, unlike Sunni schools, *khiyār al-ghabn* is not limited to sales and can be considered applicable in all exchange (*mu‘āwaḍāt*) and potentially disadvantageous (*mughābanī*) contracts. However, to extend this possibility to unilateral acts (*īqā‘āt*):

1. It was necessary to prove the possibility of rescinding unilateral acts and its religious permissibility. This was achieved by presenting and critically examining the arguments of proponents and opponents.
2. The relationship between pre-emption and the characteristic of being potentially disadvantageous was evaluated. Researchers concluded that the exercise of pre-emption rights can be considered quasi-exchange (*shibh mu‘āwaḍah*) and a potential venue for applying *khiyār al-ghabn*, due to its possessing both exchange and potentially disadvantageous characteristics. This is conditional on the pre-emptor becoming aware of the disparity between the price (*thaman*) and the value of the object of sale (*mabī‘*) after exercising their right.

Funding

This research received no specific financial support.

CRediT authorship contribution statement

Shakiba Amirkhani (The Corresponding Author). Assistant Professor, Department of Imami Jurisprudence and Law, International University of Islamic Denominations (IUID).

Zahra Vatani, Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest related to this research.

Acknowledgements

The authors appreciate the journal's editorial team and editor-in-chief for their attention and expedited review process.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

تحلیل فقهی جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه

شکیبا امیرخانی^۱، زهرا وطنی^۲

۱. استادیار، گروه فقه و حقوق امامیه، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی، تهران: ایران. رایانامه: Sh_amirkhani@ut.ac.ir

۲. استادیار، گروه فقه و حقوق پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران: ایران. رایانامه: vatani@ri-khomeini.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱

کلیدواژه‌ها:

خيار، غبن، خيار غبن، شفعه.

اعمال حق شفعه عملی حقوقی از جنس ایقاع و راهکاری است که برای رفع ضرر ناشی از شراکت اجباری - در فرضی که یک شریک سهم خود از مال غیرمنقول قابل تقسیم را به شخص ثالثی بفروشد - در اختیار شریک دیگر قرار گرفته است و به موجب آن چنانچه مبيع شرایط مقرر فقهی از جمله غیرمنقول و قابل تقسیم بودن را دارا باشد، شفیع می‌تواند با تأدیه ثمنی که خریدار به فروشنده پرداخته است، حصه فروخته شده را تملک و آن مال را به ملک طلق خود تبدیل کند. حال اگر وی پس از اعمال حق شفعه، متوجه ناعادلانه و گزاف بودن ثمن و در نتیجه خسران خود گردد، باید راهکاری فقهی برای رهاسازی او از این ضرر غیرقابل اغماض پیش‌بینی شود. سوال این است که آیا می‌توان علی‌رغم رأی برخی فقها به فسخ‌ناپذیری ایقاع، مغبون شدن شفیع در اعمال حق شفعه را دست‌آویزی برای اثبات امکان و جواز جریان خيار غبن در آن دانست یا خیر؟ پژوهش حاضر براساس روش توصیفی تحلیلی با واکاوی اقوال و مستندات فقها در رد و اثبات نظریه امکان جریان خيار در ایقاعات و سپس تحلیل دلایل فقهی راجع به تجویز جریان خيار غبن در قراردادهای در پی امکان‌سنجی شمول ادله‌ی اثبات خيار غبن بر ایقاع «اعمال حق شفعه» است. براساس یافته‌های پژوهش حاضر، علی‌رغم این‌که فقها و حقوق‌دانان اعمال حق شفعه را در رده‌ی ایقاعات جای داده‌اند؛ اما به شرط وجود شرایط و مقتضیات خيار غبن، منعی برای فسخ این عمل حقوقی از طریق این خيار وجود ندارد.

استناد: امیرخانی، شکیبا و وطنی، زهرا. (۱۴۰۴). تحلیل فقهی جریان خيار غبن در أخذ به شفعه. مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، ۸ (۱)، ۷۶-۹۳.

<https://doi.org/10.22034/MFU.2025.142452.1485>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

در متفرعات و مباحث ذیل مبحث خيارات، اختصاص هریک از آنها به عقدی خاص یا عدم چنین اختصاصی و جای گیری در «قواعد عمومی قراردادها» نیز به اختصار مطرح شده است. با توجه به تقسیم اعمال حقوقی به دو قسم عقود و ایقاعات، روشن است که در این اثناء امکان اجرای همه یا برخی از خيارات در همه یا برخی از ایقاعات هم مورد بحث قرار گیرد. به ویژه آن که بعضی ایقاعات به دلیل برخورداری از نوعی شباهت به معاوضه، به عقود نزدیک شده اند و لاقلاً بحث از امکان جریان خیار در آنها بسیار منطقی است. به عنوان مثال دائن برای ذمه مدیون را به انجام فعلی توسط او مشروط می کند و مشروط علیه از ایفای شرط خودداری می کند. یا در فرض مسئله این پژوهش شفیع، حصه فروخته شده توسط شریک خود را در حالی تملک می کند که ثمن پرداخت شده را منطبق بر ارزش واقعی ملک می داند، غافل از آن که ثمن گزافی بابت تملک آن پرداخته و ضرر ناروایی را بی جهت بر خود تحمیل کرده است.

در متون فقهی باور به عدم امکان جریان خیار در ایقاعات به صورت کلی، قوی تر بوده است، تا آن جا که نیاز به مباحث استدلالی پیرامون آن کمتر احساس شده است. هرچند شیوه مرسوم فقها در مورد جریان خیار در عقود نیز چنین نبوده است که در هر مصداق از عقد، بحث از امکان فسخ آن را به واسطه خيارات مختلف واکاوی نمایند. بلکه ایشان اهم مباحث راجع به خيارات را در عقد بیع مطرح کرده و با مختص بیع دانستن برخی خيارات نظیر خیار مجلس، اعلام کرده اند که سایر خيارات در شمار قواعد عمومی قراردادها جای می گیرند، مگر آن که از آنها منعی صورت گیرد؛ لذا به نظر می رسد پاسخ به مسئله پژوهش حاضر نیز متفرع بر آن است که نخست ادله تجویز خیار غبن در عقود و شرایط اجرای آن، همچنین گستره جریان آن در عقود، مورد بررسی قرار گیرد تا در گام بعد بتوان در مورد امکان جریان آن در اعمال حق شفیع، تصمیم گرفت. ناگفته نماند علی رغم این که فقها اقبال چندانی به بحث از موضع این تحقیق نداشته اند، لکن در برخی تحقیقات معاصر، امکان کلی جریان خيارات در ایقاعات مورد کنکاش واقع شده و از جمله در مقاله «بررسی جریان خیار در ایقاعات»، نوشته محمدی و عبدالکریمی، مجله پژوهش حقوق خصوصی، سال ۱۳۹۵، این امکان به اثبات رسیده است. صرف نظر از آن که این آثار در بحث از جریان خیار در ایقاعات، به امکان حقوقی آن بسنده کرده اند، در توجیه فقهی این امکان نیز اغلب به اشاره های گذرای آثار حقوقی به آرای فقهی اکتفا نموده اند. از این رو این پژوهش در تبیین اهم دلایل فقهی متصور و ممکن بر هر دو نظریه امکان و منع جریان خیار در ایقاعات، واجد امتیاز بارز است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با بهره مندی از منابع کتابخانه ای، پس از تبیین مفاهیم اصلی، نخست گستره جریان خیار غبن در عقود را شرح داده و سپس به شرح ادله مخالفان و موافقان جریان تعمیم خیار به ایقاعات، پرداخته است. به دنبال تقویت نظریه امکان فسخ ایقاعات به واسطه خیار، جریان خیار غبن در اعمال حق شفیع مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

۱. مفهوم شناسی

پیش از ورود به بحث، برای درک بهتر مسأله پژوهش، تبیین مفاهیم اصلی آن ضروری است.

- ۱-۱. **غبن:** واژه غبن در لغت به نقص و کاستی، نیرنگ و خدعه معنا شده است (طریحی، ۱۴۱۶، ۲۸۸/۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۶۰۲؛ شرتونی، ۱۹۹۲، ۱۴/۴؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ۲۵۳/۴). فقها نیز معنای آن را نیرنگ و فریب گفته اند (انصاری، ۱۴۱۵، ۱۵۷/۵) و در حقوق به معنای عدم تعادل اقتصادی ارزش عوضین است (زحیلی، بی تا، ۳۰۷۵/۴ و ۳۰۶۰؛ اصغری، عابدیان کلخوران، ۱۳۹۳، ۱۱۰). اصطلاح غبن در معامله زمانی به کار می رود که یکی از عوضین بسیار پایین تر یا بالاتر از حد متعارف ارزش گذاری شده و طرف مقابل از تفاوت ارزش واقعی و ارزش اعلامی ناآگاه باشد (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۴۶۳/۳ و ۴۶۷). در این جا برای جبران ضرر ناروایی که به مغبون وارد شده، حق فسخ معامله به وی اعطا شده است و از این حق به «خیار غبن» تعبیر می شود (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۴۶۴/۳؛ بحرانی، ۱۴۰۵، ۴۰/۱۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ۶۷/۲؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ۱۶/۲).

۲-۱. **شفعه:** شفعه بر وزن فَعْلَه واژه‌ای عربی مشتق از شَفَعَ به معنای کمک و تقویت است (طریحی، ۱۴۱۶، ۳۵۴/۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ۲۰۱/۳؛ حمیری، ۱۴۲۰، ۳۵۰/۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۳۳۶/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ۴۸۵/۲؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ۵۹/۳) و در فارسی به معنای هم‌جواری و همسایگی نیز آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ۱۴۳۲۸/۹؛ معین، ۱۳۸۶، ۶۱۰). در اصطلاح فقه و حقوق، چنان‌چه مال غیرمنقول قابل تقسیمی مشترک میان دو نفر باشد و یکی از آنها سهم خود را به ثالثی بفروشد، برای شریک وی استحقاق تملک قهری حصه فروخته شده در مقابل پرداخت ثمن آن ایجاد می‌شود و به آن حق شفعه می‌گویند (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ۳۴۲/۶؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۲۳۸/۳۷) و به صاحب این حق شفعه گفته می‌شود.

۳-۱. **ماهیت حقوقی اعمال حق شفعه:** اعمال حق شفعه به معنای تملک حصه فروخته شده توسط شریک از سوی شفعی است که به آن «أخذ به شفعه» نیز می‌گویند. با وجود آنکه اعمال حقوقی متضمن دخل و تصرف در مایملک دیگران علی‌القاعده عقد نامیده می‌شود و در أخذ به شفعه نیز شفعی با اعمال حق خود در حوزه مالکیت مشتری به‌نحو منفی تصرف کرده و با نقض قاعده تسلیط افراد بر اموال (خمینی، ۱۴۲۱، ۱۲۲/۱؛ خمینی، ۱۴۱۸، ۱۰۰/۱)، حصه فروخته شده را به تملک خود در می‌آورد؛ اما با این حال در فقه و حقوق آن را در شمار ایقاعات جای داده‌اند. شاید در نظر داشتن مصالحی مانند ممانعت از شراکت اجباری سبب شده است که رضا یا عدم رضای خریدار را در ستاندن مال از مالکیت او بی‌اثر شمارند (سبزواری، ۱۴۱۳، ۱۴۲/۱۸).

۲. گستره جریان خیار غبن در عقود

پیش از پرداختن به مسئله امکان جریان خیار غبن در أخذ به شفعه، باید دید خیار غبن در کدام قسم از عقود، ممکن است؟ در پاسخ به این سوال می‌توان گفت در گفتمان فقهی امامیه برای آنکه عقدی مجرای تحقق خیار غبن واقع شود، احراز ملاک مغابنی بودن در آن لازم است؛ بدان معنا که چنان‌چه هدف از انعقاد عقدی سودجویی هر چه بیشتر باشد، محتمل است که جهل به ارزش واقعی عوضین چنین معامله‌ای به مغبون شدن طرفین آن منجر شود و تبعاً برای ایشان خیار غبن را به‌وجود آورد (عاملی، ۱۴۱۹، ۲۲۶/۱۴؛ حکیم، ۱۴۱۶، ۱۹۱/۹؛ میرزای قمی، ۱۴۱۳، ۴۹۹/۳؛ حلی، ۱۴۲۴، ۳۵۰/۱؛ کاشف الغطاء، بی‌تا، ۱۰/۴؛ شیرازی، بی‌تا، ۱۹۸/۱۲). ویژگی مغابنی بودن به عقود معاوضی اختصاص ندارد و عقود مشارکتی نظیر مضاربه را نیز شامل می‌شود (محقق داماد، ۱۳۹۱، ۲۱۲/۱). در مقابل عقود مسامحی که با اهدافی مانند نوع دوستی، تسهیل امور دیگران و ایجاد مسالمت محقق می‌شوند، هرچند رایگان نباشند و عوضی برای آنها در نظر گرفته شود، مجرای خیار غبن محسوب نمی‌شوند. از این شمار عقود می‌توان به عقد صلح و عقد ضمان اشاره کرد.

در آرای فقها اهل سنت، خیار غبن یا پذیرفته نشده و یا در صورت پذیرش، مجرای آن به شدت مضیق لحاظ شده است. در برشماری آرای ایشان باید گفت هرچند در برخی متون فقه شافعی خیار غبن مطلقاً انکار شده است (شیرازی، بی‌تا، ۵۴/۲؛ عمرانی، ۱۴۲۱، ۲۸۴/۵؛ نووی، بی‌تا، ۳۲۶/۱۲؛ معبری، بی‌تا، ۳۳۱/۳)؛ اما در برخی مکتوبات دیگر، حین احصاء اختیارات از نظر شافعی، شانزده مورد نام برده شده و در ضمن این موارد، در تلقی الرکبان، خیار تغیر اشاره شده است که همان خیار غبن است (زحیلی، بی‌تا، ۳۵۱۸/۵). در الشرح الکبیر نیز در تلقی الرکبان گفته شده اگر متلقى (کسی که به استقبال کاروان تجاری از شهر خارج شده است)، اهل کاروان را گول بزند و متاع آنها را به قیمت کم بخرد، بعد از این که کاروان وارد شهر شدند و علم به مغبون شدن خود پیدا کردند خیار غبن دارند (ابن قدامه، بی‌تا، ۳۳۸/۱۱). برخی نیز به شافعی نسبت داده‌اند که اگر غبن همراه با تلبیس باشد خیار ثابت است (جزیری، ۱۴۲۴، ۲۵۷/۲). به‌عنوان مثال در مورد نجش که در آن شخص بدون قصد خریدن، قیمت متاع را زیاد می‌کند تا دیگری بشنود و آن را به مبلغ بیشتری بخرد (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ۱۷۱؛ طبرسی، ۱۴۱۰، ۵۲۰/۱؛ شافعی، ۱۴۱۰، ۹۱/۳؛ شربینی، ۱۴۱۵، ۳۷/۲)، برخی فقهای حنبلی بر این باورند که چنان‌چه نجش با توافق بایع و در نتیجه نوعی فریب و خدعه باشد، سبب جریان خیار غبن می‌گردد و اگر این توافق و تبانی وجود نداشته باشد خیار غبن ممنوع است (ابن قدامه، بی‌تا، ۳۴۲/۱۱). در فقه حنفی، غبن به تنهایی بر بیع موثر نیست؛ تنها غبن فاحش همراه با تغیر، آن هم نه در همه عقود، بلکه تنها در عقد بیع

سبب ثبوت خيار غبن برای مغبون شمرده شده است. البته استثنایی در این حکم وجود دارد و آن در بیع اموال خاصی هم چون مال یتیم، اموال وقفی، اموال حکومتی و اموال محجورین است که برای اجرای خيار غبن در آن ها، فریب و تغیر شرط نیست و به صرف وجود غبن، خيار ثابت می شود (لجنة مكونة من عدة علماء وفقهاء، بی تا، ۷۱/۱؛ زحیلی، بی تا، ۳۱۷۰/۴). مالکيه، تنها در بیع استئمان و استرسال که در آنها خریدار از قیمت کالا بی اطلاع بوده و با اعتماد به فروشنده اقدام به خرید کالا نموده (جزیری، بی تا، ۳۳۲/۲؛ وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلامیة، ۱۴۱۳، ۴۳/۹؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ۹۲۸/۲-۹۲۹) و در اثر سوءاستفاده فروشنده از این اعتماد، مغبون شده است، وی را مخیر در فسخ معامله می دانند. حنابلہ نیز مجرای خيار موضوع بحث را اندکی توسعه داده و آن را در تلقی الرکبان، نجش و مسترسل - به معنای کسی که اطلاعی از قیمت بازار ندارد و چک و چانه زدن هم بلد نیست و از این رو امرش را به دیگری واگذار کرده است - پذیرفته اند (عاصمی، ۱۳۹۷، ۴۳۴/۴؛ ابن قدامة، بی تا، ۷۹/۴). همچنین به فقهای مالکی نسبت داده شده است که ایشان اساساً غبن را از اسباب بطلان بیع به شمار می آورند (ماوردی، ۱۴۱۹، ۵۴۰/۶؛ ابن حزم، بی تا، ۴۴۰/۴) و روشن است که با بطلان بیع، دیگر جایی برای بحث از خيار وجود ندارد؛ لذا به نظر می رسد با وجود مضیق بودن مجاری خيار غبن در آرای فقهای اهل سنت، محلی برای بحث از امکان تعمیم این خيار به ایقاعات و از جمله أخذ به شفعه وجود نداشته باشد.

۳. امکان سنجی جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه

بر مبنای نظر مشهور فقهای امامیه، خيار غبن به عقد بیع اختصاص ندارد و می توان آن را در هر معامله معاوضی و مغابنی، قابل اجرا دانست، حال سوال این است که آیا می توان دامنه این فراگیری را به اعمال حق شفعه هم تسری داد و شفیع مغبون پس از اعمال حق شفعه را دارای خيار غبن معرفی کرد یا خیر؟

۳-۱. نظریه عدم جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه: تتبع در آثار فقهی نشان می دهد که بحث از جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه چندان مورد توجه نبوده و صرفاً در موارد معدودی به آن پرداخته شده است (کرکی، ۱۴۱۴، ۳۴۳/۶؛ تبریزی، ۱۳۶۹، ۴۶۰؛ رشتی، بی تا، ۱۳۷ - ۱۳۶). ممکن است دلیل مسکوت ماندن موضوع نزد اکثریت، آن باشد که اغلب فقها جریان خيار در ایقاعات را به صورت کلی ممنوع شمرده اند و طبعاً ادله ای این نظر بر ممنوعیت کلی فسخ ایقاعات متمرکز است که از باب تطبیق عام بر مصادیق، این ادله می تواند عدم جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه را نیز توجیه کند.

۳-۱-۱. فسخ ناپذیری ایقاع: فقها برای توجیه عدم امکان فسخ ایقاعات به دلایلی تمسک نموده اند که در ادامه خواهد آمد:

یکم) **مطابقت معنای فسخ با انحلال رابطه ای دو طرفه:** به لحاظ معنایی، در اصطلاح «فسخ» از هم گسستن رابطه ای دوطرفه با اراده یک طرف اراده شده است. روشن است که چنین ارتباطی فقط در عقد قابل تصور است و در ایقاع جایگاهی ندارد. توضیح آنکه انشای فسخ رابطه میان طرفین عقد را قطع و از تداوم آثار آن ممانعت می کند. در مقابل ایقاع یک انشای یک طرفه است و از آنجا که رابطه دوسویه ای وجود ندارد، در نتیجه فسخ نیز نمی تواند جایگاهی در این قسم از اعمال حقوقی داشته باشد (حسنی، بی تا، ۳۷۳؛ مامقانی، ۱۳۵۰، ۶۷). به عنوان نمونه در ابرای ذمه مدیون توسط طلبکار، اراده مدیون در انعقاد ابراء نقشی ندارد و رابطه دوطرفه ای تحقق نمی یابد که بتوان گفت فسخ آن را قطع می کند؛ لذا باید گفت مفهوم فسخ صرفاً در قطع رابطه ای میان دو موضوع مصداق می یابد و در ایقاعات تحقق یافته با انشای اراده واحد، قابل تصور و تحقق نیست.

دوم) **ناممکن بودن بازگشت معدوم:** دلیل دیگری که می توان برای اثبات عدم امکان فسخ ایقاعات اقامه نمود، استحاله ای بازگشت رابطه ای است که ایقاع آن را از بین برده است. در توضیح باید گفت اثر اغلب ایقاعات حذف و از بین بردن روابط موجود است. مانند طلاق که رابطه زوجیت را معدوم می کند و ابراء که آن چه بر ذمه مدیون است را از بین می برد. حال اگر انشاءکننده طلاق یا ابراء، به هر دلیلی خواستار فسخ آن گردد، باید مدعی آن شد که رابطه زوجیت گذشته، که با طلاق از بین رفته بود، با فسخ طلاق باز می گردد، همچنان که با فسخ ابراء نیز به اشتغال مجدد ذمه مدیون، حکم می شود. در نتیجه اگر با اعمال حق

فسخ به بازگشت روابط از بین رفته با ایقاع حکم شود، بدان معناست که فسخ بتواند معدومی را به عرصه وجود آورد، در حالی که این امر ناممکن و عقلاً محال است. بنابراین بر خلاف عقود، فسخ ایقاعات امکان پذیر نیست (خویی، بی تا، ۶/۲۷۰؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ۱۲۱/۱۷؛ مامقانی، ۱۳۵۰، ۶۷).

سوم) زوال آثار ایقاع پس از تحقق: دلیل دیگر برای اثبات ناممکن بودن فسخ ایقاعات، عدم بقای آثار ایقاع است؛ به این معنا که ایقاع به محض انشاء، وجود اعتباری یافته و بلافاصله نیز از بین می رود. پس وقتی اثری باقی نیست، فسخ که نوعی ممانعت در تداوم آثار عمل حقوقی است، معنایی نخواهد داشت و به حکم عقل فسخ ایقاع ناممکن است. برخلاف عقد که عرف و شرع آثار آن را مستمر می دانند و از این رو امکان فسخ عقد و قطع آثار آن پذیرفته شده است (سبحانی، ۱۴۱۴، ۱۸۰). این استدلال مورد اشاره و استناد واضح فقها قرار نگرفته، اما شواهد موجود در برخی آثار فقهی را می توان مشعر به این دلیل تلقی نمود. به عنوان نمونه امام خمینی^(ع) بر این باور است که عقلاً نمی توان ایقاع را مانند ظرفی پنداشت که شرطی درون آن جای گیرد؛ زیرا معقول نیست که پس از تمام شدن عنوان و تأثیر ایقاع، شرطی به آن مرتبط شود؛ همچنان که نمی تواند در ظرف تحقق ایقاع جای گیرد (خمینی، ۱۴۲۱، ۴/۳۷۳).

با تأملی در ادله ذکر شده، به نظر می رسد این دلایل نتواند امکان فسخ در ایقاعات را نفی نمایند؛ زیرا استدلال های بیان شده بر پایه دقت عقلی و فلسفی بنا شده اند و پذیرش دخالت این ظرایف در استنباط احکام شرعی، تکلف آور است و مباحث مفصل و گاه نه چندان مفیدی را به دنبال خواهد آورد. به صورت استقلالی در پاسخ به ادله ذکر شده می توان گفت:

یکم) در خصوص دلیل اول می توان گفت لغت «فسخ» با «نقض» مترادف (واسطی زبیدی، ۱۴۱۴، ۴/۳۰۱؛ فیومی، بی تا، ۴/۴۷۲) و معنای آن رفع و از میان برداشتن چیزی است. معنای اصطلاحی، عیناً برگرفته از معنای لغوی و منطبق بر آن است؛ لذا زمانی که عملی حقوقی فسخ می گردد، در واقع منشأ و اثر آن عمل حقوقی توسط کسی که از حق فسخ برخوردار بوده و آن را اعمال کرده است، از میان برداشته می شود (اصفهانی، ۱۴۱۸، ۴/۲۱۹؛ روحانی، ۱۴۱۲، ۱۶۴/۱۷)، همان گونه که حق فسخ بایع بدین معناست که او این امکان را دارد که ملکیت به وجود آمده برای خریدار را از بین برده و مبیع تحت تملک او را دوباره به ملک خویش برگرداند. لحاظ این معنا برای فسخ سبب می شود اجرای آن در ایقاعات نیز بلامانع باشد. حتی اگر عرف فسخ را قطع و از هم گسستن ارتباط میان دو چیز بدانند، باز هم نمی توان این معنا را دلیل بیگانگی ایقاعات از فسخ دانست؛ زیرا همین اندازه که رابطه میان مسبب و سبب به واسطه اعمال حق فسخ، قطع شود برای تحقق معنای یادشده کافی است و لازم نیست حتماً دو قرار معاملی از هم بگسلند تا بتوان گفت فسخ محقق شده است (اصفهانی، ۱۴۱۸، ۴/۲۱۹). بنابراین فسخ با هردو برداشت از معنای آن در ایقاعات نیز ممکن و معقول است؛ هرچند ممکن است نسبت به بعضی مصادیق به جهت ماهیت و ویژگی های خاص آن مصداق، فسخ ممکن نباشد؛ مانند طلاق که نمی توان ادعا کرد که با فسخ آن، مجدداً رابطه ی زوجیت برقرار می گردد!

دوم) در پاسخ به دلیل دوم باید گفت علاوه بر این که همه ایقاعات سبب از بین رفتن رابطه های موجود نیستند و اتفاقاً

برخی هم چون حیات و اعمال حق شفعه، تحقق بخش رابطه ای جدید هستند، اساساً ایقاعات دارای تأثیر اعدامی نیز مشکلی برای جریان فسخ ندارند. در پاسخ به عده ای از فقها که به سبب ناممکن دانستن اعاده معدوم، جریان فسخ در ایقاع را نپذیرفته اند، می توان گفت: این ناممکن بودن هر چند به خودی خود گزاره ای صحیح است و در عالم تکوین اعاده ی معدوم حقیقه محال است؛ اما جایگاه بحث، عالم اعتبار است و باید روابط حاکم بر آن با این لحاظ مورد بررسی قرار گیرد. چه این که در فضای روابط اعتباری، قوانین جاری در عالم تکوین حاکم نیست و عناوین به راحتی قابل تغییر هستند و روابط از بین رفته به آسانی می توانند به وضعیت سابق خود باز گردند (سبزواری، ۱۴۱۳، ۱۲۳/۱۷). همانند فسخ بیع که ضمن آن مالکیت سابق هر یک از متبایعین که به واسطه بیع زایل شده بود، باز می گردد و هیچ فقیهی در این مسأله تردیدی ندارد؛ حال آنکه ادعای محال بودن اعاده معدوم، باید مانع فسخ بیع نیز معرفی می شد. پس باید پذیرفت نه تنها بازگشت رابطه ای که در اثر تحقق ایقاع از بین رفته، از حیث اعتباری قابل اشکال نیست، بلکه اساساً عقد یا ایقاع بودن عمل حقوقی نیز خدشه ای در جریان این قاعده کلی ایجاد نمی کند.

بنابراین از نظر عقلی، مشغول کردن ذمه بدهکار به دین با فسخ ابراء مانند دوباره مالک مبیع ساختن فروشنده، ممکن و بلااشکال است؛ زیرا با فسخ عنوان جدیدی از ملکیت و اشتغال ذمه به وجود می آید، نه آن که همان روابط از بین رفته عیناً بازگردد، تا اشکال محال بودن اعاده معدوم بر عملیات فسخ وارد شود (یزدی، ۱۴۲۱، ۳۲/۲؛ اصفهانی، ۱۴۱۸، ۲۱۹/۴).

سوم) درخصوص دلیل سوم که بر موجودیت آنی ایقاع و فنای آن بعد از لحظه تحقق تأکید دارد، نیز می توان گفت اقتضای عرفی حاکم بر معاملات نافعی چنین ادعایی است. به بیان دیگر این ادعا بر ظرایف عقلی مبتنا دارد که نباید در حیطه استنباط احکام فقهی و موضوعات شرعی وارد شوند؛ زیرا عرف میان عقد و ایقاع درخصوص بقای آثار تفاوتی نمی بیند و پس از انشای اراده، اثر هر دو را باقی فرض می کند. از این رو همان طور که در عقد بیع با فروش مبیع مالکیت آن به صورت دائمی به خریدار منتقل می شود، در طلاق نیز پس از اجرای صیغه، وصف مطلقه بودن برای همیشه بر زوجه قابل اطلاق است. پس در فهم عرف اثر ایقاع نیز مانند اثر عقد در تمام آنات و لحظه های پس از وقوع جریان دارد و چنین نیست که به محض تحقق ایقاع، اثر آن زایل شود (سبحانی، ۱۴۱۴، ۱۸۰). وانگهی مثال های نقضی مانند رجوع در طلاق و امکان عدول ورثه از اجازه وصیت مازاد بر ثلث وجود دارد که فرضیه امکان فسخ ایقاع را تقویت می کند (امیرخانی، ۱۳۹۴، ۱۱۲).

۳-۱-۲. جایز نبودن فسخ در ایقاعات: بر فرض آنکه فسخ ایقاع ممکن دانسته شود، پذیرش این امکان برای جایز شمردن فسخ ایقاع و از جمله أخذ به شفعه کافی نیست. این باور اندیشمندانی است که برای قول به جواز فسخ اعمال حقوقی، به امکان فسخ آن اکتفا نمی کنند و حکم شارع به جواز فسخ را نیز لازم می شمردند. ایشان در تبیین نظر خود لزوم عقد را به دو قسم «لزوم حقی» و «لزوم حکمی» تقسیم کرده و بر این باورند که وقتی شارع با ابراز ادله نقلی، امکان اقاله یک عقد لازم را معتبر می شمرد، در واقع به طرفین عقد این اقتدار را بخشیده است که درخصوص بقا یا انحلال عقد تصمیم گیری کنند (مغنیه، ۱۴۲۱، ۱۶۳/۳؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۵، ۱۵۰/۵؛ حسنی، بی تا، ۳۲۷). از این مقدمه می توان نتیجه گرفت که شارع به صورت کلی فسخ چنین عقد لازمی را مجاز شمرده است و این همان معنای «لزوم حقی» است. بالعکس؛ چنانچه اقاله عقد لازمی را ممنوع اعلام کند، بدان معناست که نمی خواهد طرفین عقد سلطه ای بر فسخ آن داشته باشند و لزوم این عقد «لزوم حکمی» است (نایینی، ۱۳۷۳، ۵۵/۲). از این استدلال برای تجویز خیار شرط در برخی عقود و منع آن در برخی دیگر از عقود استفاده شده است (سبزواری، ۱۴۱۳، ۱۲۳/۱۷). حال در مورد ایقاعات و از جمله «أخذ به شفعه» از آنجا که اقاله آن از سوی شارع تجویز نشده است، نمی توان ادعا کرد که شارع فسخ آن را مجاز و لزوم آن را «لزوم حقی» شمرده است. بنابراین حتی اگر فسخ أخذ به شفعه ممکن معرفی شود، باید گفت لزوم در آن حکمی است و شارع موافق با فسخ آن نیست.

به نظر می رسد لازمه صحیح شمردن استدلال پیش گفته آن است که در عقودی که اقاله آنها ممنوع است، فسخ عقد نیز به صورت کلی ممنوع باشد؛ حال آنکه عقودی مانند نکاح و ضمان علی رغم آنکه غیرقابل اقاله هستند؛ اما به دلایلی نظیر تخلف از شرط صفت قابل فسخ شمرده شده اند (خویی، بی تا، ۲۶۷/۶). وانگهی این استدلال بر فرض صحت تنها می تواند دامن خیار شرط را بگیرد که از حیث بی نیاز بودن از علت موجهه برای فسخ، به اقاله نزدیک است؛ در حالی که صحبت در باب امکان فسخ أخذ به شفعه به دلیل غبن شفیع است و نه فسخ بی دلیل آن.

نتیجه آنکه ادعای حکمی بودن لزوم در ایقاعات و از جمله أخذ به شفعه، با این توجیه که شارع از فسخ ایقاع و حق موقع در بازگشت از اراده خویش سخنی به میان نیاورده، بلاوجه است؛ زیرا اصل، عدم مخالفت شرع با فسخ ایقاع است و شارع در صورتی که فسخ ایقاع را نمی پسندید، باید آن را بیان می کرد؛ زیرا شارع در محدوده روابط معاملی مردم کمترین مداخله را دارد و به ذکر موانع و شرایط خاص اکتفا می کند. جالب تر آنکه برخی فقها در اثبات جواز شرط خیار در ایقاع، همین استدلال را بیان داشته و گفته اند پس از انشای یک ایقاع مشروط به حق فسخ، نمی توان درخصوص لزوم پایبندی به این شرط، تردید روا داشت؛ زیرا تا زمانی که نهی ای از جانب شارع در این خصوص واصل نگشته، اصل بر صحت شرط و لازم الوفاء بودن آن است (همدانی، ۱۴۲۰، ۴۸۴؛ کاشانی، ۱۴۰۹، ۶۸).

۳-۲. نظریه امکان جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه: مراجعه به متون فقهی نشان می‌دهد در این آثار ادله مستقلى برای اثبات جواز خيار غبن در ایقاعات اقامه نشده است. البته لازم به ذکر است که در آثار فقهایی که به‌طور کلی قائل به عدم امکان فسخ ایقاعات هستند، علی‌القاعده دلیلی برای طرح این مباحث وجود نداشته و طرح هم نشده است؛ اما در مکتوبات فقهایی قائل به قابلیت فسخ ایقاع نیز بحث از این موضوع به‌چشم نمی‌آید که یا می‌تواند ناشی از آن باشد که جریان خيار غبن در ایقاعات برای ایشان قابل تصور نبوده است، یا آنکه قایل به کفایت ادله اثبات جواز خيار غبن در عقود برای تعمیم به ایقاعات بوده‌اند. در اینجا با برشماری ادله‌ی اقامه شده بر جواز خيار غبن در عقود، امکان یا عدم امکان استناد به آنها برای مشروع‌شمردن خيار غبن در ایقاعات مورد بررسی قرار می‌گیرد. بدیهی است بررسی ادله‌ی مختص به یک عقد خاص نظیر عقد بیع مانند حدیث نبوی ناهی از تلقی رکبان (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵، ۲۱۸/۱) مدنظر نبوده است.

۳-۲-۱. ممنوعیت تصرفات باطل: قرآن، که اولین و اصلی‌ترین منبع استنباط احکام فقهی است، مکلفین را از تصرف در دارایی دیگران نهی و منع می‌کند و جواز چنین تصرفی را صرفاً به موارد مسبوق به تجارت و توأم با تراضی طرفین منحصر و محدود می‌نماید؛ روشن است که با چنین دستوری هر تصرفی غیر از مورد تصریح شده ممنوع و باطل محسوب می‌شود (نساء/۲۹). این آیه یکی از ادله اثبات خيار غبن شمرده شده است، با این استدلال که وقتی در معامله معاوضی، تعادل ارزش عوضین بر هم خورد و یکی از طرفین دچار غبن شود، حکم به لزوم معامله و غیر قابل فسخ دانستن آن، سبب می‌شود تصرف طرف مقابل در آنچه از اموال مغبون در این معامله دریافت داشته است، تصرفی نامشروع باشد، چه آن که عدم رضای مالک اصلی بدان پیوست است. در واقع این حکم، یکی از مصادیق «اُکل اموال به باطل» است که به صراحت مورد منع شارع قرار گرفته است. بدیهی است که در این فرض نمی‌توان رضایت مغبون به انعقاد معامله را دلیلی معرفی کرد بر آن که تصرف طرف مقابل در ثمن یا ثمن پرداخت شده توسط مغبون، مسبوق به رضایت او و در نتیجه مشروع و جایز است؛ زیرا آن رضایت با این پیش‌فرض ابراز شده است که در این معامله ارزش عوضین هم‌تراز است و به قطع اگر طرف عقد از ابتدا به مغبون بودن خود و این نابرابری غیر قابل تسامح آگاه بود، هرگز به چنین معاملاتی رضایت نمی‌داد.

این استدلال از اشکال و نقد مصون نمانده است. به‌عنوان مثال دلالت مطابقی آیه از بطلان تصرف در اموال دیگران به‌واسطه اسباب باطل حکایت دارد، در حالی که طبق نظر استدلال‌کنندگان به آیه، معامله غبنی صحیح و غبن رخ داده فقط موجب حق فسخ برای مغبون است (سبحانی، ۱۴۱۴، ۱۹۶). در پاسخ به این اشکال، باید گفت آیه مورد بحث، تجارت مقرون به تراضی را از ممنوعیت تصرف در اموال دیگران استثناء نموده است. در موضوع بحث نیز، قطعاً حکم به التزام به مفاد عقد برای مغبونی که در زمانی مؤخر از انعقاد عقد، متوجه نابرابری ارزش عوضین شده و حال رضایتی به معامله انجام شده ندارد، مصداق تصرف بدون رضا است؛ اما در فرض اعطای خيار به او، اگر وی پس از آگاهی از غبن، کماکان مایل به تداوم آثار عقد باشد و در نتیجه به مفاد پیمان پای‌بند بماند، این التزام وی دال بر رضایت (یا به تعبیر دقیق‌تر، بقای رضایت) اوست؛ زیرا با اعطای امتیاز خيار غبن، این امکان به او داده شده است که با فسخ عقد نارضایتی خود را اعلام نماید و عدم اقدام او به فسخ، مثبت رضایت او است. با این ملاحظات باید اذعان داشت آیه مورد بحث با استدلال گفته شده، جریان خيار غبن را در اعمال حق شفعه نیز موجه می‌سازد. بدین معنا که اگر شفیع پس از «اعمال حق شفعه» و پرداخت مبلغ پرداخت شده توسط خریدار به او، از تفاوت ارزش واقعی سهم مورد معامله و ثمن تعیینی آن مطلع شده و خود را مغبون ببیند و نسبت به مبادله‌ی انجام شده، ناراضی باشد، تصرف خریدار معامله اصلی در ثمنی که شفیع به او انتقال داده است، ممنوع و باطل است؛ اما در فرض برخورداری از شفیع بودن خيار غبن، تصرف مشتری مشمول وصف ممنوعیت و بطلان نخواهد بود، چه آنکه در فرضی که شفیع عدم استفاده از حق خویش را در فسخ برگزیند، در واقع رضایت خود را نسبت به این نحو تملک اعلام نموده است. بنابراین اثبات خيار غبن در ایقاعات و از جمله اعمال حق شفعه، با استناد به این آیه ممکن است و دلیلی بر انحصار دلالت آن به «عقود» وجود ندارد. البته این نکته را

نباید فراموش نمود که وجود دلایل محکمی چون «قاعده لاضرر» و «بنای عقلا»، ما را از تمسک به آیه شریفه و ضرورت پاسخگویی به اشکالات آن بی‌نیاز می‌نماید.

۳-۲-۲. قاعده لاضرر: مبنای اتخاذ شده توسط برخی صاحبان رأی درخصوص مفاد قاعده لاضرر، این قاعده را در شمار یکی از مستندات خیار غبن قرار می‌دهد (شیخ انصاری، ۱۴۱۵، ۱۶۱/۵؛ نراقی، ۱۴۱۵، ۳۸۹/۱۴؛ سبحانی، ۱۴۲۳، ۳۷). با این مبنا می‌توان گفت در فرض نابرابری غیرقابل اغماض (از نگاه عرف) ارزش عوضین در عقد بیع و بی‌اطلاعی طرف مغبون از این مسئله در زمان انعقاد بیع، چنانچه پس از اطلاع مغبون، بر التزام و پایبندی وی نسبت به بیع حکم شود، بی‌جهت ضرر ناروایی بر او تحمیل شده است. در حالی که قاعده لاضرر چنین حکم ضرری‌ای را رفع می‌نماید و در واقع لزوم بیع که منشأ ضرر است از طریق اعطای حق فسخ به مغبون، برداشته می‌شود. بدین ترتیب زیان‌دیده خود تصمیم خواهد گرفت که آیا می‌خواهد با بقای در بیع ضرر را بپذیرد (که مصداق رضایت به عقد ضرری و مشمول قاعده اقدام خواهد شد)، یا آن که از حق فسخ خود استفاده کرده و بدین وسیله خلاصی از غبن را تحصیل می‌کند. با توضیحات گفته شده معلوم می‌شود که اگر قاعده لاضرر را مستند خیار غبن بدانیم، اختصاص آن به عقد بیع صحیح نخواهد بود؛ زیرا تحمیل ضرر نامتعارف بر یکی از طرفین قرارداد بدون اطلاع وی، در همه معاملات معوضی که به انگیزه سودجویی و کسب منفعت بیشتر انجام می‌پذیرد، ممکن است. بنابراین - در فرض مشروع دانستن قاعده لاضرر - این قاعده می‌تواند تشریع‌کننده خیار غبن در معاملات مغابنی محسوب گردد (کاشف‌الغطاء، بی‌تا، ۱۰/۴). با این توضیح روشن است که تجویز خیار غبن در ایقاعات نیز با استناد به این قاعده ممکن خواهد بود (کرکی، ۱۴۱۴، ۳۴۳/۶؛ عاملی، ۱۴۱۹، ۳۹۹/۱۸).

۳-۲-۳. بنای عقلا: بنای عقلا را باید اصلی‌ترین دلیل مشروعیت خیار غبن به‌شمار آورد. مراجعه به متن جامعه نشان می‌دهد رویه خردمندان چنین است که زمانی به داد و ستدهای مغابنی مبادرت می‌ورزند که اندیشه و ضمیر آنان به تعادل ارزش عوضین اطمینان یافته باشد (حائری طباطبایی، بی‌تا، ۳۲۶) و بدانند هم‌ارزش و هم‌تراز چیزی که می‌دهند، چیزی به‌دست می‌آورند. تلاش‌های قاصد به انجام معامله، در کسب اطلاعات هرچه کامل و جامع‌تر و نظر مشورتی اهل خبره درخصوص معامله، مورد معامله، طرف معامله و سایر متفرعات دلالت دارد بر این که هیچ‌یک از دو طرف قبل از کسب اطمینان قلبی نسبت به سودآوری معامله، مایل به انجام آن نیست. اهمیت باورمندی طرفین معامله به برابری ارزش عوضین تا آنجاست که برخی فقیهان آن را به سطح یک شرط ضمنی مورد تفاهم ارتقا داده‌اند و خیار ناشی از فقدان آن را نه از باب خیار غبن، بلکه به‌دلیل تخلف از شرط ضمنی می‌دانند (خویی، بی‌تا، ۲۹۲/۶؛ مصطفوی، ۱۴۲۳، ۶۸).

در این وضعیت، وقتی پس از معامله، مشخص می‌شود در فرآیند و در نتیجه این معامله ضرر و نقصانی که عرفاً قابل چشم‌پوشی نیست بر یکی از طرفین وارد آمده، عقلا ورود این ضرر ناروا و توجه عواقب آن بر متضرر را برنتابیده و با اعطای حق فسخ به مغبون از ورود ضرر ممانعت می‌نمایند. در این وضعیت، التزام مغبون به قرارداد در گرو تصمیم خود وی قرار می‌گیرد که اگر تصمیم بگیرد از قرارداد خارج شود دیگر ضرری برایش وجود ندارد و اگر تصمیم بگیرد بماند ضرر وارده را خودش انتخاب کرده و مشمول قاعده اقدام می‌گردد. این بنای عقلا که با عدم ردع شارع همراه است، دلیل محکمی بر اثبات حکم شرعی جواز خیار غبن در عقود محسوب می‌شود و برای تعمیم آن به ایقاعات نیز با مشکلی مواجه نخواهیم بود. با اثبات ضرورت وجود دو ملاک «معاوضی» و «مغابنی» بودن برای آنکه یک معامله بتواند بستر جریان خیار غبن قرار گیرد، باید گفت در صورت وجود ایقاعی با این دو ویژگی - همانند «إعمال حق شفعه» - جریان خیار غبن در آن مجاز و مشروع است؛ زیرا نمی‌توان تصور کرد رویه خردمندان چنین باشد که برای دفع ضرر شرکت اجباری، به تملک حصه فروخته‌شده توسط شریکشان، با هر قیمت گزاف و نامتعارفی تن دهند. بنابراین بنای عقلا برای شفیع بی‌اطلاع از هم‌ترازی ارزش ثمن و حصه فروخته شده، حق فسخ تملک و باز پس گرفتن ثمن را قائل خواهند بود. این رویکرد نه تنها با چهره حمایتی خیار فسخ مطابقت دارد (شریفی، عبدالهی، ۱۳۹۹، ۲۴)، مورد مخالفت شارع نیز قرار نگرفته است.

۳-۲-۴. صحت فسخ در شفعه: صرف نظر از ادله‌ی یاد شده، با توجه به این که مستند عمده‌ی مانعین، فسخ ناپذیری ایقاع و یا در فرض امکان پذیری فسخ، نامشروع بودن آن است؛ می‌توان از گزاره «شفعه در حکم معاوضات است» که در عبارات برخی فقها تصریح به آن به چشم می‌خورد (رافعی قزوینی، ۱۴۱۷، ۱۷۲/۴؛ کاشف الغطاء، بی‌تا، ۵۶/۴) در اثبات مدعا بهره برد. پذیرش این گزاره بدین معناست که شفعه به جهت دارا بودن خصایصی، از برخی احکام عمومی ایقاعات تبعیت نکرده و مشمول احکام و قواعد عام عقود معاوضی می‌گردد. در واقع ویژگی‌های خاص شفعه، که مهم‌ترین آنها شباهت زیاد به عقد بیع به جهت قرار گرفتن شفیع در جایگاه خریدار است، سبب تفاوت و تخصیص این عمل حقوقی از سایر ایقاعات می‌شود و آن را در مجرای احکام معاوضات مالی مغابنی و از جمله خيار غبن قرار می‌دهد. این که ماده ۱۴۰ قانون مدنی نیز اعمال حق شفعه را در عرض حیزت، عقود و تعهدات و ارث، از اسباب تملک می‌شمارد، ظن تبعیت اعمال حق شفعه از برخی احکام عقود را تقویت می‌کند. بدین ترتیب وقتی گفته شود اعمال حق شفعه در حکم معاوضات است، اشکالاتی که قائلین به عدم جریان خيار غبن، با استناد به ماهیت ایقاعی و یک‌طرفه بودن آن طرح می‌نمایند، سالبه به انتفای موضوع بوده و وارد نخواهد بود؛ لذا جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه بلاشکال باقی می‌ماند و بر همین اساس است که برخی فقها گفته‌اند بعید نیست شفیع بتواند خيار غبن را اعمال کند (کرکی، ۱۴۱۴، ۳۴۳/۶).

نتایج

در تبیین نتایج این پژوهش، می‌توان موارد زیر را برشمرد:

- ۱- علی‌رغم تلاش برخی فقها در ارائه توجیهاتی برای نفی امکان یا مشروعیت جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه، می‌توان امکان فسخ آن را در فرض مغبون شدن شفیع پذیرفت و آن را مشروع شمرد.
- ۲- به نظر می‌رسد وصف امضایی و نه تأسیسی این خيار، سبب می‌شود اجرای آن در اعمال حق شفعه، بیش از هر چیز منوط به احراز بنای عقلاً در خصوص جریان خيار غبن در معاوضات مالی مغابنی باشد. بدین ترتیب لازم نیست برای تجویز جریان خيار غبن در اعمال حق شفعه به دلیل خاص شرعی استناد کرد که آن را از عموم منع جریان خيار در ایقاعات خارج کند.
- ۳- به صراحت می‌توان گفت شرایطی که تحقق آن در بیع سبب می‌شود یک طرف به دلیل مغبون شدن بتواند خود را از اصل لزوم عقد و تبعاً ضرر تحمیل شده به واسطه غبن برهاند، در صورت محقق شدن در اعمال حق شفعه نیز می‌تواند به جواز خروج شفیع از غبن با اعمال خيار بی‌انجامد و نمی‌توان شفیع را به تحمل ضرر ناروای ناشی از غبن اجبار کرد. پاسخ توجیهات مخالفین که به تفصیل گذشت، مؤید این نظر به شمار می‌آیند.

۴. تشکر و قدردانی

در پایان از زحمات و مساعدت‌های همکاران دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب کمال تشکر و سپاسگزاری را داریم.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان از زحمات و مساعدت‌های همکاران دوفصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب کمال تشکر و سپاسگزاری را داریم.

منابع

- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. (۱۴۰۵). *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیّه*. چاپ: اول. قم: بی نا.
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). *النهایه فی غریب الحدیث و الاثر*. چاپ: اول. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن براج طرابلسی، قاضی عبدالعزیز. (۱۴۰۶). *المهذب*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن حزم، علی بن احمد. (بی تا). *المُحَلّی بالآثار*. بیروت: دارالفکر.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴). *معجم مقاییس اللغة*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابن قدامه، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۸۸ق). *المغنی*. قاهره: مکتبه القاهره.
- ابن قدامه، عبدالرحمن بن محمد. (بی تا). *الشرح الكبير*. بی جا: دارالکتاب العربی للنشر والتوزیع.
- اصغری، فریده؛ عابدیان کلخوران، سیدحسن. (۱۳۹۳). *خیار غبن در آئینه فقه و قانون*. مجله مطالعات فقهی و فلسفی. ۵ (۱۹): ۱۰۷ - ۱۲۵.
- اصفهانی کمپانی، محمدحسین. (۱۴۱۸). *حاشیه کتاب المکاسب*. قم: انوارالهدی.
- امیرخانی، شکیبا. (۱۳۹۴). *امکان اجرای احکام عمومی عقود در ایقاعات (رساله دکتری)*. دانشگاه تهران.
- انصاری. مرتضی. (۱۴۱۵). *المکاسب*. چاپ: اول. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- باقری، احمد. (۱۳۸۴). *فقه مدنی (عقود تملیکی)*. چاپ: اول. تهران: انتشارات سمت.
- بحرانی آل عصفور، یوسف بن احمد. (۱۴۰۵). *الحدائق الناصره*. چاپ: اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- تبریزی، جواد بن علی. (۱۴۱۶). *ارشاد الطالب*. چاپ: سوم. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- تبریزی، موسی بن جعفر بن احمد. (۱۳۶۹). *قاعده الضرر، البید، التجاوز و الصحه (أوثق الوسائل)*. چاپ: اول. قم: کتابفروشی کتبی نجفی.
- جزیری. عبدالرحمن. (۱۴۲۴). *الفقه علی المذاهب الأربعة*. چاپ: دوم. بیروت: دارالکتب.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۸). *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*. چاپ: اول. تهران: گنج دانش.
- حائری، محمدمجاهد طباطبایی (بی تا). *کتاب المناهل*. چاپ: اول. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- حسنی، هاشم معروف. (بی تا). *نظریه العقد فی الفقه الجعفری*. چاپ: اول. بیروت: منشورات مکتبه هاشم.
- حسینی روحانی، سیدصادق. (۱۴۱۲). *فقه الصادق*. چاپ: اول. قم: مدرسه امام صادق علیه السلام.
- حسینی شیرازی، محمد. (بی تا). *ایصال الطالب الی المکاسب*. چاپ: اول. تهران: منشورات اعلی.
- حلّی (علامه). حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام*. چاپ: اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حلّی (محقق)، نجم الدین جعفر بن حسن. (۱۴۰۸). *سرائع الاسلام*. چاپ: دوم. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- حلّی، شمس الدین محمد بن شجاع. (۱۴۲۴). *معالم الدین فی فقه آل یاسین*. چاپ: اول. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰). *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم*. چاپ: اول. بیروت: دارالفکر المعاصر.
- خمینی (امام)، روح الله. (۱۴۲۱). *کتاب البیع*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، مصطفی. (۱۴۱۸). *الخيارات*. چاپ: اول. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خویی، ابوالقاسم. (بی تا). *مصباح الفقاهه*. بی جا: بی نا.

- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی. حسین بن محمد. (۱۴۱۲). *المفردات*. چاپ: اول. لبنان - سوریه: دارالعلم - الدار الشامية.
- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (۱۴۱۷)، *العزيز شرح الوجيز المعروف بالشرح الكبير*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- رشتی، میرزا حبیب الله. (بی تا). *کتاب الغصب*. بی جا: بی نا.
- زحیلی، وهبه. (بی تا). *الفقه الاسلامی وادلتہ*. چاپ: دوازدهم. دمشق: دارالفکر.
- سبحانی. جعفر. (۱۴۱۴). *المختار فی احکام الخیار*. چاپ: اول. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۲۳). *دراسات موجزة فی الخيارات و الشروط*. چاپ: اول. قم: مرکز العالمی للدراسات الإسلامیه. قم. چاپ اول.
- سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۱۳). *مہذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام*. چاپ: چهارم. قم: موسسه المنار.
- شافعی، محمد بن ادریس. (۱۴۱۰). *الأم*. بیروت: دارالمعرفة.
- شریانی، محمد بن خطیب. (۱۴۱۵). *مغنی المحتاج الى معرفة معانی الفاظ المنهاج*. چاپ: اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شرتونی، سعید. (۱۹۹۲). *اقرب الموارد*. چاپ: دوم. بیروت: مکتبه لبنان.
- شریفی، علیرضا؛ عبداللهی، معصومه. (۱۳۹۹). *اعمال خیارات در عقود جایز و آثار آن*. دو فصلنامه تخصصی مطالعات فقه و اصول. ۳ (۵). ۲۹ - ۱.
- شهید ثانی. (۱۴۱۰). *الروضه البهیة*. چاپ: اول. قم: کتابفروشی داوری.
- شیخ طوسی. (۱۴۰۷). *الخلاف*. چاپ: اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- شیرازی. أبواسحاق إبراہیم بن علی. (بی تا). *المہذب فی فقه الإمام الشافعی*. بی جا: دارالکتب العلمیه.
- طاہری، حبیب الله. (۱۴۱۸). *حقوق مدنی*. چاپ: دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی حکیم، سید محسن. (۱۴۱۶). *مستمسک العروة الوثقی*. چاپ: اول. قم: موسسه دار التفسیر. قم.
- طباطبایی قمی، سید تقی. (۱۴۲۶). *مبانی منهاج الصالحین*. چاپ: اول. قم: منشورات قلم الشرق.
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم. (۱۴۲۱). *حاشیة المکاسب*. چاپ: دوم. قم: موسسه اسماعیلیان.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۰). *المؤتلف من المختلف بین أئمة السلف*. چاپ: اول. مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه.
- طریحی، فخرالدین. (۱۴۱۶) *مجمع البحرين*. چاپ: سوم. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- عاصمی حنبلی، عبدالرحمن (۱۳۹۷). *حاشیة الروض المربع*. چاپ: اول. بی جا: بی نا.
- عاملی کرکی (محقق ثانی)، علی بن حسین. (۱۴۱۴). *جامع المقاصد*. چاپ: دوم. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- عاملی، جواد بن محمد. (۱۴۱۹). *مفتاح الکرامه*. چاپ: اول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عمرانی یمنی، یحیی بن أبی الخیر. (۱۴۲۱). *البيان فی مذهب الإمام الشافعی*. چاپ: اول. جده: دارالمنهاج.
- فیروز آبادی. محمد بن یعقوب. (۱۴۲۶). *القاموس المحيط*. بیروت: موسسه الرساله.
- فیومی. احمد بن محمد. (بی تا). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی*. چاپ: اول. قم: منشورات دار الرضی.
- قمی، ابوالقاسم بن محمد حسن. (۱۴۱۳). *جامع الشتات*. چاپ: اول. تهران: کیهان.
- کاشانی، آقارضا. (۱۴۰۹). *تعلیقہ شریفہ علی بحث الخيارات و الشروط من کتاب المتاجر للشیخ*. چاپ: اول. قم: مکتبه آية الله المدنی الکاشانی.
- مامقانی، عبدالله بن محمد حسن. (۱۳۵۰). *نهایة المقال فی تکملة غایة الآمال*. چاپ: اول. قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.

- لجنه مكوئنه من عدّه علماء و فقهاء فى الخلافة العثمانية. (بى تا). مجله الاحكام العدليه. بى جا: نورمحمد، كارخانه تجارت كتب، آرام باغ، كراتشى.
- الماوردى، على بن محمد. (۱۴۱۹). الحاوى الكبير. چاپ: اول. بيروت: دار الكتب العلمية.
- محقق داماد، مصطفى. (۱۳۹۱). حقوق قراردادها در فقه اماميه. چاپ: چهارم. تهران: انتشارات سمت.
- مصطفوى، محمد كاظم. (۱۴۲۳). فقه المعاملات. چاپ: اول. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- معبرى مليبارى، زين الدين. (بى تا) فتح المعين بشرح قرّة العين. بى جا: دار ابن حزم.
- معين، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ معين. تهران: زرین.
- مغنيه، محمدجواد. (۱۴۲۱). فقه الإمام الصادق. چاپ: دوم. قم: مؤسسه انصاريان.
- نايینی، محمدحسين. (۱۳۷۳). منیه الطالب. چاپ: اول. تهران: المكتبة المحمدية.
- نجفى، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الكلام. چاپ: هفتم. بيروت: دارالاحياء التراث العربى.
- نجفى (كاشف الغطاء)، مهدي. (بى تا). مورد الأنام فى شرح شرائع الإسلام. چاپ: اول. نجف: مؤسسه كاشف الغطاء.
- نراقى، احمد بن محمد مهدي. (۱۴۱۵). مستند الشيعه فى أحكام الشريعة. چاپ: اول. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- نووى، ابوزكريا يحيى بن شرف. (بى تا). المجموع شرح المذهب. بيروت: دارالفكر.
- واسطى زبیدی، مرتضى. (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. چاپ: اول. بيروت: دارالفكر للطباعة و النشر و التوزيع.
- وزاره الاوقاف و الشؤون الاسلاميه. (۱۴۱۳). الموسوعة الفقهيه. چاپ: دوم. كويت: دارالسلاسل.
- همدانى، آقارضا بن محمد هادى. (۱۴۲۰). حاشیه كتاب المكاسب. چاپ: اول. قم: مؤلف.

References

- A group of authors. (Nd). Majallih al-Ahkām al-‘Adliyyat. Karachi: Kārkhānih Tijārat Kutub. [In Arabic]
- al-Jazīrī, A. (2024). al-Fiqh ‘Alā al-Madhāhib al-‘Arba‘at. 2nd Ed. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- ‘Allāmiḥ Ḥillī, Ḥ. (1992). Qawā‘id al-Ahkām Fī Ma‘rifat al-Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Qum: Mu‘assisat Nashr Islāmī. [In Arabic]
- ‘Āmilī, SJ. (1998). Miftāḥ al-Kirāmāt. Qum: Intishārāt Islāmī. [In Arabic]
- Amirkhani, SH. (2015). The possibility of applying the general rules of contracts to unilateral acts. *Tehran University*. [In Persian]
- Anṣārī, SM. (1995). Makāsib. Qum: Kungirih Jahānī Buzurgdāsh Shiykh A‘ẓam Anṣārī. [In Arabic]
- Asghari F & Abadian Kolkhuran SH. (2014). Right of Option for Deception in the Mirror of Jurisprudence and Law. *Journal of Jurisprudential and Philosophical Studies*. 5(19). [In Persian]
- ‘Āṣimī Ḥanbalī, ‘A. (1977). Ḥāshīyyat al-Rawḍ al-Murabba‘. Np: Npn. [In Arabic]
- Baḥrānī, Y. (1984). al-Ḥadā‘iq al-Nāẓirat. Qum: Nashr Islāmī al-Tābi‘at li-Jimā‘at al-Mudarrisīn Fī Ḥuzat ‘Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Bāqirī, A. (2005). Fiqh Madanī (‘Uqūd Tamlīkī). Tehran: Samt. [In Persian]
- Dihkhudā, ‘A. (1998). Lughatnāmih Dihkhudā. Tehran: Tehran University. [In Persian]
- Fayyūmī, A. (Nd). al-Miṣbāḥ al-Munīr Fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr. Qum: Dār al-Riḍā. [In Arabic]
- Fīrūzābādī, M. (2003). al-Qāmūs al-Muḥīṭ. Beirut: Risālat. [In Arabic]
- Ḥakīm, M. (1995). Mustamsik al-‘Urwat al-Wuthqā. Qum: Dār al-Tafsīr. [In Arabic]
- Hamidānī, R. (1999). Ḥāshīyat Kitāb al-Makāsib. Qum: Mu‘allif. [In Arabic]
- Ḥasanī, H. (Nd). Naẓarīyah al-‘Aqd fī al-Fiqh al-Ja‘farī. Beirut: Ḥāshim. [In Persian]
- Ḥillī, J. (1987). Sharā‘i‘ al-Islām Fī Masā‘il al-Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Qum: Ismā‘īlīyān. [In Arabic]
- Ḥillī, SH. (2003). Ma‘ālim al-Dīn fī Fiqh Āl Yāsīn. Qum: Mu‘assasat Imām Ṣādiq ‘Alayh al-Salām. [In Arabic]
- Ḥimyarī, N. (1998). Shams al-‘Ulūm wa Dawā‘ al-Kalām al-‘Arab minal-kulūm. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Abī Jumhūr Iḥsā‘ī, M. (1985). ‘Awālī al-Li‘ālī al-‘Azīzat Fī al-Aḥādīth al-Dīniyyat. Qum: Bīnā. [In Arabic]
- Ibn Athīr, M. (1947). al-Nihāyat fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-Āthār. Qum: Ismā‘īlīyān. [In Arabic]
- Ibn Fāris, A. (1983). Mu‘jam Maqā‘īs al-Lughat. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi‘at Jimā‘at al-Mudarrisīn Fī Ḥuzat ‘Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad. (1983). Mu‘jam Maqayis al-Lughah. Qum: Entesharat Daftar Tablighat Islami Hozeh Ilmiyah Qum. [In Arabic]
- Ibn Ḥazm, ‘A. (Nd). al-Muḥallā bil-Āthār. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Quddāmat, ‘A. (1969). al-Mughnī. Cairo: Maktabat al-Qāhirat. [In Arabic]
- Ibn Quddāmī, M. (Nd). al-Sharḥ al-Kabīr ‘Alā Matn al-Muqni‘. Np: Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
- ‘Imrānī, Y. (2000). al-Bayān fī Madhhab al-Imām al-Shāfi‘ī. Jaddah: Dār al-Minhāj. [In Arabic]
- Iṣfahānī Rāghib, H. (1991). Mufradāt al-Alfāz Qur‘ān. Suriya: Dār al-‘Ilm al-Shamsīyyat. [In Arabic]
- Iṣfahānī, MḤ. (1418). Ḥāshīyat Kitāb al-Makāsib. Qum: Anwār al-Hudā. [In Arabic]
- Ja‘farī Langirūdī, MJ. (1999). Mabsūt Dar Tirmīnuluzhī Ḥuqūq. Tehran: Ganj Dānish. [In Persian]

- Kāshānī, R. (1988). Ta'liqat Sharīfat 'Alā Baḥṭh al-Khīyārāt wa al-Shurūṭ min Kitāb al-Matājir lil-Shaykh. Qum: Maktab Āyatallāh Madanī Kāshānī. [In Arabic]
- Khoei, A. (Nd). Miṣbāḥ al- Fiqāhat fī al-Mu'āmilat. Np: Npn. [In Arabic]
- Khomeini, M. (1418) al-Khīyārāt. Tehran: Tanzīm Wa Nashr Āthār Imām Khomeini. [In Arabic]
- Khomeini, R. (1999). Kitāb al-Biy'. Tehran: Tanzīm Wa Nashr Āthār Imām Khomeini. [In Arabic]
- Māmaqānī, 'A. (1971). Nihāyat al-Maqāl fī Takmilat Ghāyat al- 'Amal. Qum: Majma' al-Dhakhā'ir al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Māwardī, A. (1998). al-Hāwī al-Kabīr. Beirut: Dār al-Kutub al- 'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Mu'arrabī, Z. Faṭḥ al-Mu'īn bil-Sharḥ Qurāt. Np. Dār Ibn Ḥazm. [In Arabic]
- Mughnīyyat, MJ. (2000). Fiqh al-Imām Ja'far al-Ṣādiq. Qum: Anṣārīyān. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Dāmād, M. (2012). Huqūq Qarārdādḥā dar Fiqh Imāmīyyih. Tehran: Samt. [In Persian]
- Muḥaqqiq Karakī, 'A. (1993). Jāmi' al-Maqāṣid Fī Sharḥ al- Qawā'id. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Mu'īn. M. (2007). Farhang Fārsī Mu'īn. Tehran: Zarrīn. [In Persian].
- Muṣṭafawī, MK. (2003). Fiqh al-Mu'āmilāt. Qum: Intishārāt Islāmī. [In Arabic]
- Nā'inī, MH. (1953). Munīyyat al-Ṭālib. Tehran: al-Maktabat al- Muḥammadīyyah. [In Arabic]
- Najafī, M. (1984). Jawāhir al-Kalām. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al- 'Arabī. [In Arabic]
- Najafī, M. (Nd). Muwrid al-Anām fī Sharḥ Sharī'at al-Islām. Najaf: Kāshif al-Ghiṭā. [In Arabic]
- Narāqī, A. (1995). Mustanad al- Shī'at fī Ahkām al-Sharī'at. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Nawawī, Y. (Nd). al-Majmū' Sharḥ al-Muhadhdhab. Beirut: Dār Al-Fikr. [In Arabic].
- Qumī, A. (1992). Jāmi' al-Shattāt. Tehran: Kiyhān. [In Arabic]
- Rāfi'ī al-Qazwīnī, 'A. (1996). al-'Azīz al-Sharḥ al-Wajīz. Beirut: Dār al-Kutub al- 'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Rashtī, M. (Nd). Kitāb al-Ghaṣb. Np: Npn. [In Arabic]
- Ruḥānī, SŞ. (1991). Fiqh al-Ṣādiq. Qum: Madrisih Imām Ṣādiq 'Alayh al-Salām. [In Arabic]
- Sabziwārī, SAA. (1992). Muhazzab al-Ahkām Fī Bayān Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Qum: al-Manār. [In Arabic]
- Shāfi'ī, M. (1989). al-'Umm. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- Shahīd Thānī, Z. (1989). al-Rrawḍat al-Bahīyyat Fī Sharḥ al-Lum'at al-Dimashqīyyat. Qum: Maktab Dāwarī. [In Arabic].
- Sharifi A & Abdollahi M. (2019). The Exercise of the Right of Rescission in Permissible Contracts and Their Effects. *Journal of Specialized Studies in Jurisprudence and Principles*.3(5): 29 - 1. [In Persian]
- Shartūnī, S. (1992). Aqrab al-Mawārid. Beirut: Lubnan. [In Arabic]
- Shīrāzī, A. (Nd). al-Muhadhdhab fī Fiqh al-Imām al-Shāfi'ī. Np: Dār al-Kutub al- 'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Shīrāzī, M. (Nd). Īsāl al-Ṭālib Ilā al-Makāsib. Tehran: Manshūrāt 'A'lamī. [In Arabic]
- Shirbīnī, M. (1994). Mughnī al-Muḥtāj Fī Sharḥ al-Minhāj. Beirut: Dār al-Kutub al- 'Ilmīyyat.[In Arabic].
- Subḥānī, J. (1993). al-Mukhtār fī Ahkām al-Khīyār. Qum: Imām Ṣādiq 'Alayh al-Salām. [In Arabic]
- Subḥānī, J. (2002). Dirāsāt Mu'jizih fī al- Khīyārāt wa al-Shurūṭ. Qum: Dirāsāt Islāmīyyat. [In Arabic]
- Ṭabarsī, F. (1990). al-Mu'talif min al-Mukhtalif Bayn al-'A'immat al-Salaf. Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā'ī Ḥā'irī, 'A. (Nd). Kitāb al-Manāhil. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Ṭabāṭabāyī Qumī, ST. (2006). Mabānī Minhāj al-Ṣālicīn. Qum: Qalam al-Sharq. [In Arabic]

- Ṭabāṭabāyī Yazdī, MK. (2000). Ḥāshīyyat al-Makāsib. Qum: Ismā'īlīyān. [In Arabic]
- Ṭabrīzī, J. (1995). Irshād al-Ṭālib. Qum: Ismā'īlīyān. [In Arabic]
- Ṭabrīzī, M. (1990). Qā'idih al-Ḍarar, al-Yad, al-Tajāwuz wa al-Ṣiḥḥāh. Qum: Najafī. [In Arabic]
- Ṭāhirī, H. (1997). Ḥ uqūq Madanī. Qum: Intishārāt Islāmī. [In Persian]
- Ṭarābulsī, QA. (1986). al-Muhadhdhab. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'at Jimā'at al-Mudarrisīn Fī Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. [In Arabic]
- Ṭurayhī, F. (1886). Majma' al-Baḥrayn. Tehran: Murtidāyī. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1986). al-Khilāf. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Wizārat al-Awqāf wa al-Shu'ūn al-Islāmīyyat. (1993). al-Musū'at al-Fiḥīyyat. Kuwait: Dār al-Salāsīl. [In Arabic]
- Zubiydī, M. (1994). Tāj al-'Arūs Min Jawāhir al-Qāmūs. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Zuḥaylī, W. (Nd). al-Fiḥ al-Islāmī Wa Adillatih. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]